

'Toen zag ik het licht'

De nacht in middeleeuwse heiligenlevens

Jacqueline van Leeuwen¹

Vlakbij Leuven ligt de abdij van Vlierbeek. Daar vereerde men tot ver in de twintigste eeuw een bijzonder relik, namelijk een deel van de schedel van Sint-Leonardus.² Met het verwateren van de jaarlijkse bedevaart verloor men het relik uit het oog. Onlangs vond de Heemkundige Kring Vlierbeek dit kleinood op de zolder van de pastorie terug. Reden te meer dus om Sint-Leonardus in de kijker te zetten en opnieuw over hem te vertellen.

Een ideaal startpunt voor deze ontdekkingstocht vormde de *Legenda Aurea*, een middeleeuws naslagwerk dat de voornaamste heiligen uit de Roomse kalender van duiding voorziet. Sint-Leonardus wordt daarin beschreven als een grote weldoener, die na zijn dood 's nachts wonderen verrichtte. Menig gijzelaar bevrijdde hij bij het maanlicht uit akelige kerkers en liet hen ontkomen in de duisternis. Snode tirannen werden bestraft. De legende leest als een waar spookverhaal, de nachtelijke setting maakt het extra griezelig.³

Maar, was Sint-Leonardus de enige nachtelijke heilige? Of waren er meer heiligenlevens waarin de nacht een rol speelt? Welk soort scènes speelden zich na zonsondergang af? En hoe moeten we deze scènes interpreteren? Een breder onderzoek was aangewezen om de legende van de heilige Leonardus te kunnen duiden. Deze bijdrage brengt hier verslag over uit.

Eerst belicht ik kort de bron voor mijn onderzoek: een Middelnederlands handschrift van de *Legenda Aurea*. Daarna geef ik aan de hand van concrete voorbeelden een overzicht van de meest voorkomende nachtelijke momenten. Ik zoek vervolgens naar een interpretatie van deze nachtelijke thema's. Aan het einde van deze bijdrage geef ik een overzicht van andere mogelijke bronnen om heiligen en hun lokale verering verder te onderzoeken. Een beredeneerde bibliografie sluit de bijdrage af.

De *Legenda Aurea*: didactiek voor leken

Toen de bedelordes in de dertiende eeuw de stedelingen wilden onderrichten in het geloof, beseften ze al snel dat ze daartoe goede verhalen nodig hadden. Dogma's en droge theologie waren niet voldoende om zielen te

1 Met dank aan Robrecht Janssen en Roger Stuyven van de Heemkundige kring Vlierbeek.

2 Over de verering van Sint-Leonardus in Zoutleeuw en Vlierbeek: R. Suykerbuyck, *The matter of Piety. Material culture in Zoutleeuw's Church of Sint Leonard (c. 1450-1620)*, Doctoraatsverhandeling (UGent, 2017) 381–382.

3 Meer over Leonardus in: G. Konings, *Sint-Leonardus. De legende of 'wat gelezen moet worden' over het leven en de verering van de H.Leonardus van Noblac*, (Zoutleeuw, 2009)

winnen. Spectaculaire heldendaden en pittige spanningsbogen daarentegen zouden beter de aandacht kunnen vasthouden. Een naslagwerk met de beste en meest didactische verhalen was dan ook aangewezen. Jacobus De Voragine, een Italiaanse dominicaan, begon daar rond 1260 aan. Hij verzamelde uit verschillende bronnen heiligenlevens en selecteerde er 153 die de pauselijke goedkeuring hadden gekregen. Deze legendes zette hij vervolgens op chronologische volgorde, zodat de predikant dagelijks kon kiezen welk verhaal hij zou brengen. Bij elke heilige noteerde Jacobus de belangrijkste gegevens en stipte hij hun voornaamste heldendaden aan. Waar het van toepassing was, noteerde hij ook welke wonderen de heiligen na hun dood hadden verricht. Daarnaast schreef hij ook nog 23 hoofdstukken die geloofspunten op een bevattelijke manier uitlegden, met argumenten die kritische leken zouden aanspreken.⁴

Zijn *Legenda Aurea* kende een grote verspreiding in middeleeuws Europa, wellicht omdat dit handboek verplicht studiemateriaal was voor de bedelmonniken. Er zijn vandaag meer dan duizend handschriften bewaard gebleven.⁵ Dit corpus laat mooi zien hoe de tekst heeft doorgeleefd. De lezers en gebruikers voegden immers steeds nieuwe verhalen aan de verzameling toe. Zo ontstonden er verschillende lokale varianten en werd de *Legenda Aurea* echt een dynamisch raamwerk.⁶

De *Legenda Aurea* in het Middelnederlands

De *Legenda Aurea* was niet alleen in het Latijn een succes, de verzameling werd ook in verschillende volkstalen omgezet. De allereerste vertaling in het Middelnederlands was wellicht *Der ystorien bloeme*, een vertaling op rijm uit de dertiende eeuw, waarvan slechts één handschrift is overgeleverd.⁷

- 4 A. Boureau, *La légende donrée. Le système narratif de Jacques de Voragine († 1298)* (Parijs 1984).
- 5 B. Fleith, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea* (Brussel 1991).
- 6 M. Carasso-Kok, 'Een goed geordend verhaal. Jacobus de Voragine en de *Legenda Aurea*', in: A. B. Mulder-Bakker en Ma Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligen en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997), 27–48.
- 7 W. Verbeke, 'La littérature hagiographique en moyen néerlandais (vers 1170–1550): Les légendes rimées' in: M. Goulet (red.), *Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550* (7, 2017), 667.

Hartvorming amulet van textiel met afbeeldingen van beschermheiligen en spreuken ©Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 2003-137-002

Rond 1358 ontstond de *Gulden Legende*, een vertaling die wordt toegeschreven aan Petrus Naghel, prior van het Kartuizerklooster in Herne.⁸ De basisversie van deze Middelnederlandse vertaling bevatte 174 heiligenlevens en heel wat handschriften van deze vertaling voegden opnieuw heiligen toe.⁹ De *Gulden Legende* werd voor de eerste keer gedrukt in 1478 door Geraert Leeu van Gouda. De tekst werd ook nog uitgegeven in Utrecht (1480), Zwolle (1490), Delft (1489 en 1499) en Antwerpen (1505 en 1516). Uit eigendomsmerken weten we dat de tekst zowel in kloosterlijke middens circuleerde, als in het bezit van leken was. In het begin van de zestiende eeuw kwam er een einde aan het succes van deze heiligenverzameling, en viel de verspreiding ervan stil.¹⁰ Recent verscheen een kritische editie van de *Gulden Legende* die onder andere in universiteitsbibliotheken raadpleegbaar is.¹¹

De *Gulden Legende* bevat, net als het Latijnse origineel, verhalen over de meest bekende heiligen. Het is in die zin een 'internationale' verzameling, want lokale Zuid-Nederlandse heiligen komen niet voor in de basistekst. Toch zal een heemkundig onderzoeker er heel wat bekende figuren terugvinden, zoals Sint-Maarten, Sint-Antonius, de heilige Barbara, de heilige Agatha en zovele anderen die lokaal vereerd werden. De *Gulden Legende* biedt een goed aanknopingspunt om de achtergronden van deze heiligen verder te onderzoeken. Het is ook een goede bron om de algemene iconografie van de heiligen te begrijpen, en op basis daarvan te bekijken welke elementen men daarvan lokaal in de verf heeft gezet.

De basistekst die voor dit artikel het vertrekpunt vormde, is de digitale editie van een handschrift uit 1438, dat toebehoorde aan de regulieren van Amersfoort. Deze tekst staat verder af van de oorspronkelijke vertaling door Petrus Naghel. Volgens sommige auteurs gaat het zelfs om een aparte, Noord-Nederlandse editie. Anderen menen dan weer dat deze tekst een vertegenwoordiger is van een Utrechtse redactie van de *Gulden Legende*, die de vertaling van Naghel versoepelde en verder aanvulde. Verder onderzoek moet aantonen of het om een aparte vertaling gaat.¹² De keuze voor deze transcriptie, in plaats van de recente kritische editie, was ingegeven door een zeer praktische factor: het liet toe om met zoektermen te werken en zo snel een zicht te krijgen op de passages waarin het woord 'nacht' voorkwam. Bovendien is deze editie voor eenieder te raadplegen via de website van de Universiteit van Amsterdam.¹³

De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte, het effect van een enkel lichtje of een enkele stille roep

'De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte, het effect van een enkel lichtje of een enkele stille roep', schreef Johan Huizinga reeds in 1919.¹⁴ Het effect van de nacht als plek van

8 M. Kors, *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de historische bijbel van 1361* (Leuven, 2007), 21–22.

9 A. Berteloot e.a. (eds.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda: Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea* (Münster 2003).

10 K. Goudriaan, 'Het Passionael op de drukpers', in: A. B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligen en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997) 73–88.

11 Berteloot, G. Claassens en W. Kuiper (eds.), *Gulden legende: de Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140*, (Turnhout 2011–2017), XLII–XLIV.

12 Berteloot, e.a., *Gulden legende*, XLII–XLIV.

13 W. Kuiper e.a. (eds.), *Digitale diplomatische editie van het excentrische handschrift UBA Amsterdam VI B 14-15* (Amsterdam 2008) http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf en http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf. Over deze editie, zie: W. Kuiper, 'A priori: Legenda Aurea', *Madoc* 8 (1994) 230–232.

14 Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Amsterdam 1997) 13.

absolute duisternis en stilte is voor ons wellicht moeilijk voor te stellen, maar maakte deel uit van de voortdurende contrastwerking in het alledaagse leven van de middeleeuwen. Geen wonder dus dat de periode na zonsdondergang ook een rol speelt in de universele heiligenlevens die zijn opgenomen in de *Gulden Legende*.

Onze zoektocht naar het woord 'nacht' toonde aan dat er in deze verzameling zeventig heiligenlevens zijn die expliciet een nachtelijke interventie bevatten op een totaal van 178 legendes, zodat we kunnen stellen dat 40 procent een nachtelijke scène bevat. Deze momenten kunnen vervolgens geclusterd worden tot vijf hoofdcategorieën: de nacht als startpunt (11 scènes), als moment van heilige actie (35), als strijdtoneel (19), als moment van bijstand (15) en als het moment waarop de heilige bijkomende kennis verwerft (21).

De nacht als startpunt

Sint-Leonardus was als kind al vroom en werd opgevoed door bisschop Remigius van Reims. Aan het Franse hof was hij bijzonder geliefd. De koning wilde hem alle rijkdom geven, maar Leonardus had liever dat de vorst gevangenen vrijliet. Hoe Leonardus tot dat besluit kwam, wat hem dreef en waarom hij even later radicaal voor een leven in armoede koos, vertelt de legende niet. In heel veel andere heiligenlevens krijgen dergelijke levensbepalende keuzes echter wel meer aandacht. Vaak gebeurt er in het begin van het verhaal iets dat de hoofdpersoon in beweging zette en een levensbepalende beslissing liet nemen. In elf heiligenlevens uit ons onderzoek vindt die *trigger* of dat 'motorisch moment' 's nachts plaats.

De heilige Amandus bijvoorbeeld was een brave monnik toen een nacht in Rome zijn leven een totaal andere wending gaf. Hij wilde namelijk tot 's morgens vroeg in de Sint-Pieterskerk bidden, maar 'doe iageden die coster oneerlic vter kerken ende hi bleef slapende voer die dore vander kerken'.¹⁵ Daar verscheen plots Sint-Pieter die Amandus de opdracht gaf om naar Frankrijk te trekken en de koning op zijn fouten te wijzen. Dat was het begin van het openbare leven van deze Amandus van Maastricht. Ook de heilige Blasius kreeg 's nachts de opdracht om een openbaar leven van prediking te leiden. Hij had zich tot dan toe als een heremiet in een grot teruggetrokken en weigerde met Romeinse soldaten mee te gaan. 's Nachts gaf God hem de opdracht de wereld in te trekken, wat hij vervolgens deed en waarbij hij heel wat wonderen verrichtte.

Vaak is het God, Christus, Maria of een andere heilige die verschijnt en de hoofdpersoon een opdracht geeft. In het geval van Johannes de Aalmoezener was het een mooie jonkvrouw met een kroon van olijfbladeren op het hoofd. Ze verscheen tijdens zijn nachtelijk gebed en vertelde hem dat ze vrouwe Barmhartigheid zelve was, en dat het goed zou zijn als hij haar voorbeeld zou volgen. Vanaf die nacht spande Johannes zich in om de armen te dienen en aalmoezen uit te delen.

Het startpunt is dus in de meeste gevallen een duidelijke opdracht. Soms is het ook een visioen. Sint-Maarten was een Romeins soldaat die op een dag een stuk van zijn mantel afsneed om aan een arme te geven. 's Nachts kreeg hij een visioen waarin hij zag dat Christus zelf deze mantel droeg. Hij hoorde ook hoe Christus tegen de engelen zei: 'Maarten die niet gedoopt is, heeft mij met deze mantel gekleed.' Meer toelichting had Maarten niet

15 'Toen joeg de koster hem oneerbiedig uit de kerk en hij (Amandus) bleef slapen voor de deur van de kerk': http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

nodig, hij liet zich meteen de volgende dag dopen en stelde zijn leven voortaan in dienst van God.

Keizer Constantijn kreeg tot twee keer toe nachtelijk vuurwerk te zien. Aan de hemel verscheen een brandend kruis met daarboven stralend gouden letters die hem aanmaanden: in dit teken zal je overwinnen. Constantijn nam deze boodschap ter harte. Hij liet de volgende dag een gouden kruis voor zijn troepen uitdragen en won de veldslag. Dit zou hem geïnspireerd hebben tot het Edict van Milaan (313) dat vrijheid van godsdienst in het Romeinse Rijk afkondigde en zo een einde maakte aan de vervolging van de christenen.

Er waren tenslotte ook heel wat heiligen die in het begin van het verhaal 's nachts ontsnapten, zoals de heilige Eulalie, een dochter uit een rijke familie, bijvoorbeeld. Haar verhaal begint als ze 's nachts 'die dore al heymelic op (dede)¹⁶, het ouderlijk huis ontvluchtte om na een barre tocht door struiken en distels de verering van Isis, Apollo en Venus aan te klagen. En dat was dan weer het begin van een groot conflict met een Romeins rechter, dat op haar marteldood zou eindigen.

De nacht als moment van heilige actie

Er was eens een valse tiran die christenen gevangenhield. Omdat hij wist dat Sint-Leonardus zelfs ijzeren boeien kon laten smelten, besloot hij de gevangene ver onder de grond te verbergen. Hij liet een diepe put graven en boven die kerker bouwde hij een houten huisje waarin hij zwaar-bewapende ridders liet waken. Maar volgens de *Gulden Legende* baatte het niet: 'So quam Sunte LEONAERT des nachtes ende keerde Die kiste omme daer die ridders in lagen ende ... daer na ginc hi mit lichte inden putte.'¹⁷ De gevangene werd bevrijd en Sint-Leonardus versterkte zijn reputatie als redder in nood.

Eens het verhaal gestart is en de heilige wist welke opdracht hij of zij in het leven had, passeren er heel wat acties de revue die de heiligheid van de hoofdpersoon moeten onderbouwen: heiligen gaven immers het goede voorbeeld én lieten zien dat ze bovennatuurlijke krachten konden inschakelen. Deze heldendaden gebeurden bij voorkeur overdag, in aanwezigheid van een publiek dat zich aan de moed of de wonderkracht kon vergapen. In ons onderzoek telden we ook 35 actiescènes die zich in de duisternis van de nacht afspeelden.

Sint-Nicolaas bijvoorbeeld kwam ook in de *Gulden Legende* 's nachts langs en schonk arme drommels dan enkele goudklompen. 'Niemand wist dat ze van hem kwamen', vermeldt de tekst daar expliciet bij. De heilige Theodorus stak na zonsondergang een tempel van Mars in brand. Benedictus liet 's nachts een bron ontspringen en Elizabeth bleef de hele nacht door onvermoeibaar zieken verzorgen. Bij deze acties zijn er amper getuigen, wat ze uiteraard des te straffer maakte.

Heiligen verrichtten ook 's nachts genezingen. Cosmas en Damianus bijvoorbeeld verschenen na hun dood in de droom van een zieke man. Zijn been was aangevreten door kanker. De arme zieke hoorde de heiligen overleggen: ze besloten om het zieke been te vervangen door het been van een pas gestorven zwarte die op het kerkhof begraven lag. De transplantatie vond plaats en toen de zieke de volgende dag wakker werd was hij helemaal

Een devotiepenning van Sint-Maarten, omgewerkt tot een sierspeld ©Het Huis van Aljijn, Gent, objectnummer 1979-325-001

16 'De deur stilletjes open deed', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

17 'Zo kwam Sint-Leonardus 's nachts en verwoeste de houten constructie waar de ridders zich in verborgen hadden... daarna ging hij met een licht in de kerker', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

genezen. 'Doe spranc <+hi> op van bliscappen van sinen bedde ende seide hem allen die daer waren wat hi in sinen slaep gesien had ende hoe hi genesen was.'¹⁸ Wel ging hij voortaan met één zwart been door het leven.

Cosmas en Damianus waren geneesheren. Na hun dood transplanteerden ze 's nachts een been van een zieke. Hun magische zalf zorgde ervoor dat er geen litteken overbleef (Cosmas en Damianus, Michel Wolgemut, Neurenbergkroniek van Schedel, Neurenberg 1493. Afbeelding via Rijksstudio publiek domein)

Andere heldendaden waren iets subtieler, maar daarom niet minder doeltreffend. Heiligen verschenen namelijk 's nachts aan anderen om hen een concrete opdracht te geven. Zo verscheen Benedictus 's nachts aan een proost om hem te tonen waar hij een klooster moest stichten en hoe dat precies moest verlopen. Helaas luisterde de proost niet goed en dus moest Benedictus het de volgende dag alsnog zelf komen uitleggen. Maria Magdalena verscheen dan weer in een droom aan een prinselijk paar dat had verzuimd om weldoeners te ondersteunen. Maria Magdalena sprak hen toe 'seer toornich ende gram mit enen bernenden aensichte of alt huus gebernt had.'¹⁹ Haar donderpreek liet het prinsenpaar niet onberoerd en de

18 'Toen sprong hij van blijdschap uit zijn bed en vertelde aan allen die daar waren wat hij in zijn slaep had gezien en hoe hij genezen was', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

19 'Zeer woedend en razend met een brandend gezicht alsof heel het huis gebrand had', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

volgende dag gaven ze de heiligen alles wat ze nodig hadden. Uiteindelijk bekeerden ze zich zelfs.

De nacht als strijdtoneel

Lang geleden werd een pelgrim in Duitsland gevangengehouden in een kasteel. Hij was op de terugweg van een bedevaart naar Sint-Leonardus en verzekerde zijn bewakers dat deze heilige hem zou komen redden. Hoewel de heilige de kasteelheer al drie nachten lang had aangespoord om de pelgrim vrij te laten, zat de pelgrim nog steeds vast. Maar daar kwam snel verandering in: 'Opden derden nacht so nam Sunte LEONAERT den pelgrym ende leyden vter borch Ende thant viel die toorn mitter helfte vander borch ende versmoorde veel lude ende die prince bleef alleen te liue om dat hi meer scanden hebben soude mer hi brac sijn been.'²⁰ De kasteelheer bleef enkel in leven, omdat hij zich zou schamen dat hij de raad van Sint-Leonardus in de wind had geslagen.

Sint-Leonardus was als het ware gespecialiseerd in het nachtelijk bekampen van snode tirannen. In achttien andere legendes krijgen de heiligen te maken met heel andere nachtelijke tegenstanders. Duivels bijvoorbeeld opereerden bij voorkeur na middernacht en gingen daarbij zelden zachtzinnig te werk.²¹ Zo kreeg Franciscus harde klappen van een groep duivels die hem 's nachts kwamen bezoeken. Deze aanval dwong hem meteen tot introspectie: waar had hij deze kwelling aan verdiend? Het antwoord lag volgens hem voor de hand: hij verbleef die nacht in het huis van een rijke kardinaal, en dat was te veel luxe voor de bedelmonnik. De volgende dag vertrok Franciscus dus weer. De heilige Martha kreeg eveneens nachtelijk bezoek van een aantal duivels. Terwijl zij op haar sterfbed lag, blies een sterke wind alle kaarsen uit. Martha zag hoe een schare duivels bezit van haar probeerde te nemen. De heilige ontstak meteen in gebed, waarop Jezus zelf verscheen en haar verzekerde dat ze naar de hemel zou gaan.

Sint-Leonardus was als het ware gespecialiseerd in het nachtelijk bekampen van snode tirannen

Rechtstreekse aanvallen van duivels bleven echter vooral voorbehouden voor nevenpersonages in het verhaal, zodat de heiligen eerder een ander soort nachtelijke aanvallen moesten vrezen. Sint-Jan-Christostemos ontsnapte bijvoorbeeld ternauwernood aan een nachtelijke moordaanslag. De heiligen Laurentius en Christina werden 's nachts gemarteld, Sint-Felix kreeg inbrekers over de vloer en Sint-Maarten overleefde ongeschonden een brand die 's nachts in zijn slaapkamer opflakkerde.

Heiligen kregen in de duisternis van de nacht ook te maken met seksueel geweld. In het geval van Marciana liep dat gelukkig goed af, want haar aanvaller werd plots omgeven door een dikke gemetselde muur en kon niet meer ontsnappen. Twee andere bruten die daarna een poging waagden, ondergingen hetzelfde lot. Cecilia kwam in de verleiding, maar deelde haar echtgenoot voor het slapengaan mee dat ze altijd kuis zou blijven.

20 'Op de derde dag nam Sint-Leonardus de pelgrim mee en leidde hem uit de burcht. En meteen stortte de toren met de helft van de burcht in en doodde daarbij veel mensen. De prins bleef alleen in leven opdat hij de schande zou ervaren, maar hij brak (wel) zijn been', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptament/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

21 Meer over de rol van de duivel in de *Gulden Legende*, zie: J. Hlatky, 'Der böse Feind – Die Figur des Teufels in der 'Legenda aurea', in: A. Berteloot e.a. (eds.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda: Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea* (Münster 2003) 195–215.

Bedevaartsvaantje, getuige van de verering van Sint-Leonardus in Vlierbeek © Heemkundige kring Vlierbeek

Ook de heilige Bernardus kreeg af te rekenen met seksuele toenaderingen. Dat verhaal begint zo: 'Op een tijd doe BERNARDUS geherberget was in eenre vrouwen huus so mercte die vrouwe dattie iongelinc scoon was van aensicht also dat si seer onsteken was in sijnre minnen.'²² Zij waagde daarop drie pogingen om bij hem onder de lakens te kruipen. Telkens riep hij echter 'dief, dief', waarop alle aanwezigen kwamen kijken wat er gebeurde. Toen de vrouw hem later smalend vroeg waar die dief dan op uit was, wees Bernardus fijntjes op de grote schat van zuiverheid die hij bewaarde en die hij zich door niemand zou laten ontnemen.

Nachtelijke bijstand

Heiligen waren bijzonder actieve mensen, die dag en nacht in de weer waren met gebed, het verrichten van goede daden en het verzet tegen de heidenen. Al die bezigheden kostten energie en zo kwamen de heiligen af en toe op een punt dat ze het niet meer zagen zitten. In vijftien scènes uit ons onderzoek kwelden donkere gedachten de hoofdpersonen midden in de nacht, maar gelukkig was de redding ook nabij. Johannes Damascenus voerde bijvoorbeeld een nachtelijk gesprek met Maria, die hem nieuwe hoop gaf. Sint-Concordius ontmoette een engel die hem aanspoorde om niet bang te zijn en vooral dapper voort te strijden 'strijt manlic want ic bin mitti'.²³ De heilige Barbara kreeg midden in de nacht bezoek van Jezus die haar moed insprak. Bovendien beloofde hij haar dat hij al haar wonden zou genezen, wat daarop gebeurde.

Ook andere heiligen ontvingen verzorging midden in de nacht. Zo streken er 's nachts engelen neer in de cel van Catharina om haar wonden te genezen. En bij Sabinus kwam een weduwe 's nachts in het geheim voor hem zorgen. Niet iedereen stelde dergelijke medische bijstand trouwens op prijs. De heilige Agatha bijvoorbeeld wees de man die haar borsten met zalf wilde inwrijven af. Haar argument was niet schaamte, maar wel de stelling dat alleen Christus haar zou kunnen genezen. De man moest daarop lachen en onthulde dat hij de apostel Petrus was. Terwijl Agatha in gebed verzonk genazen haar wonden.

Nachtelijke hulp kon nog concreter zijn. Zo werd de heilige Alexander midden in de nacht bevrijd door een kind, en redde Jezus Catharina

22 'Op een dag toen Sint-Bernardus ondergebracht was in het huis van een dame, merkte de vrouw dat de jongeling een mooi gezicht had en zodoende werd we zeer verliefd op hem', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

23 'Strijd heldhaftig, want ik sta aan je zijde', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

Met veel zorg verpakt reliek uit een van de Mechelse besloten hofjes © Museum Hof van Busleyden, Mechelen

's nachts uit het water. De heilige Secundus stond dan weer midden in de nacht voor een brede rivier en kreeg hulp van een engel die de teugels overnam en het paard veilig naar de overkant leidde.

De nacht brengt uitiem inzicht

Sint-Leonardus verscheen volgens de legende na zijn dood verschillende keren 's nachts 'in een wit cleet' en bevrijdde dan onschuldige gevangenen. Zijn verschijning werd nadien wel eens als een visioen omschreven. Zelf kreeg Leonardus geen bovennatuurlijke informatie, dit in tegenstelling tot andere heiligen.

Ik telde namelijk in de *Gulden Legende* 21 nachtelijke scènes die de heiligen extra informatie verschafte. Zij waren op dat moment vaak al enige tijd actief, en bereikten een volgende fase in hun persoonlijke groei. Op dat moment kregen zij bijkomende uitleg die hun geloof verdiepte. In die zin was de nacht vaak het uur der waarheid, vooral wat het leven na de dood betrof.

De heilige Carpus bijvoorbeeld was 's nachts in gebed toen het huis waarin hij zich bevond plotseling in tweeën deelde. Naast hem zag hij een brandende oven met vurige serpentes, boven hem de stralende hemel met God en de Engelen. Carpus had echter vooral oog voor de twee zielen die naast de oven stonden en die door duivels richting het vuur werden geduwd. Hij verheugde zich er al op om deze mannen in de vlammen te

zien verdwijnen, toen God plots opstond van zijn troon en vanuit de hemel naar de aarde kwam, omgeven door een schare lichtgevende engelen. Vol verbazing zag Carpus hoe God de zielen bevrijdde. Hij kreeg ook te horen dat hij een voorbeeld moest nemen aan de barmhartigheid van God. Een wijze les, die Carpus niet snel zou vergeten.

Antonius werd dan weer midden in de nacht gewekt door een stem die hem aanspoorde buiten te gaan kijken. Daar zag hij een groot wezen wiens hoofd in de wolken verdween. Hij zag ook dat figuren met vleugels naar de hemel wilden opvliegen, maar werden tegengehouden. Antonius was zeer aangedaan toen hij besepte dat dit de zielen van gelovigen waren die door hun misdaad niet naar de hemel mochten gaan.

Ex-voto gebruikt in de verering van Sint-Antonius om gezondheid van de varkens af te smeken ©Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 2003-117

Niet alleen heiligen kregen nachtelijke boodschappen die uitlegden hoe de vork in de steel zat, ook hun naasten kwamen 's nachts tot inzicht. De ouders van de heilige Agnes bijvoorbeeld waakten droevig bij haar graf, plots 'sagen si inder stilheyt des nachtes ene scare van ioncfrouwen die al waren gecledet mit gulden mantelen Ende gingen daer voer mit enen sonderlingen lichte'.²⁴ Hun eigen dochter liep mee in deze optocht, met naast haar een prachtig lam, witter dan sneeuw. Toen de stoet bij het graf was aangekomen, sprak Agnes haar ouders toe. Ze vroeg hen niet droevig te zijn nu ze met eigen ogen konden zien hoe gelukkig hun dochter was in de hemel.

24 'Ze zagen in de stilte van de nacht een optocht van jonkvrouwen, allen gehuld in een gouden mantel. En zij schreden voort in een bijzonder licht', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

De heilige Agnes verscheen 's nachts aan haar ouders, in volle luister, met een stralend gewaad en een lam 'zo wit als sneeuw' (Heilige Agnes, Meester van de Olijfberg uit de Verzameling Dutuit, 1463–1500. Afbeelding via Rijksstudio publiek domein)

Heel af en toe kregen heiligen in de nacht een voorspelling te horen. Zo kreeg Polycarpus 's nachts een visioen dat zijn hoofd in brand stond. Hij wist dus dat hij snel zou sterven. Cyriacus kreeg ook 's nachts te horen dat zijn dood nabij was, wat hem nog de tijd gaf om een aantal mensen te dopen voor het te laat zou zijn.

Licht en heiligen zijn nauw met elkaar verbonden. Dat bewijst ook dit flambeeuwschild van Sint-Antonius. Dergelijke schilden werden aan een offerkaars bevestigd. © Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 1977-248-010

Betekenis van de nachtelijke scènes

De nachtelijke momenten in de *Gulden Legende* zijn in de eerste plaats intiem van aard. Hier treffen we de heilige als het ware aan in de coulissen. In alle rust laadde hij of zij de batterijen op, heelde wonden en kreeg nieuwe inspiratie. De nacht was een rustpunt, een moment van bezinning en herbronning. Als er 's nachts wonderen gebeurden, dan vertelde men er vaak bij dat niemand de heilige zag, of dat niemand wist dat dit wonder het werk was van deze heilige. Bescheidenheid siert de mens, en ook de heilige, blijkt aldus. Sint-Leonardus was daarop een uitzondering, zijn nachtelijke bevrijdingsacties werden vaak door meerdere mensen waargenomen en droegen bij tot zijn faam als redder van onterecht beschuldigden.

Elders in de *Gulden Legende* weidt de auteur uit over de metten, het getijdengebed dat men in de kloosters bad tussen zonsondergang en zonsopgang. Volgens de tekst was het belangrijk om dan te bidden, omdat de nacht de tijd der *dwalinge* is. Ook in de heiligenlevens zijn er na zonsondergang misdadigers op pad die zaken uitvoeren die het daglicht schuwen. Bovendien is er, vaak om middernacht, communicatie mogelijk met overledenen. Duivels en ander gespuis maakten ook een intrede, en er waren allerlei boze geesten aan het werk om doodbrave zielen te verleiden. Heiligen doorstonden die moeilijke tijd, konden de gevaren de baas, en herschiepen de nacht tot een moment van licht. Regelmatig verdreven ze ook letterlijk de duisternis en lezen we dat de heilige in kwestie licht lijkt te geven. Het nachtelijke optreden toonde zo eens te meer aan dat de heilige sterker was dan het kwade, en alle duisternis overwon. Spectaculaire verschijnselen als brandende kruisen tegen een diepzwarte achtergrond zetten deze contrastwerking extra in de verf.

Omdat de nacht de tijd van duisternis en dwaling was, bleek het belangrijk om ook tijdens de nacht te bidden voor het eigen zielenheil en dat van anderen. Voor het onderhouden van de metten zijn er ook nog andere argumenten volgens de *Gulden Legende*. De nacht was immers een heilig uur, want cruciale momenten uit het leven van Christus speelden zich 's nachts af. Zo werd Hij om middernacht geboren, 's nachts gevangengenomen en bespot. Hij daalde bovendien na zonsondergang af in de hel om daar goede zielen te bevrijden. En ook het Laatste Oordeel zal, volgens de *Gulden Legende*, om middernacht plaatsvinden. De nacht was dus het moment van de waarheid over het zielenheil van een mens. Heiligen wankelden dan ook niet als het donker wordt, maar bleven (soms heel letterlijk) een lichtend voorbeeld, geheel in de lijn van Christus.

Bovenal was de nacht het moment waarop de heilige transformeerde

Bovenal was de nacht het moment waarop de heilige transformeerde. Hij of zij maakte 's nachts heel bewuste keuzes die zijn of haar leven een andere draai gaven. Of het nu ging om te besluiten om weg te trekken en het geloof te verkondigen, om de halsstarrige weigering om zich te laten genezen, of om de visoenen die verschillende heiligen 's nachts te zien kregen: de duisternis veranderde hen. Het was voor vele heiligen een soort liminaal moment, los van het gewone dagelijkse leven, waarop bijzondere

krachten werkzaam waren. Als de zon weer opkwam bleek de hoofdpersoon niet meer dezelfde als voorheen.

Conclusie

Over Sint-Leonardus werden verschillende nachtelijke verhalen verteld. Ik vroeg me af hoe uitzonderlijk deze nachtelijke dadendrang was en onderzocht de rol van de nacht in andere heiligenlevens. Ik deed dat aan de hand van één handschrift van de *Gulden Legende*, dat 178 heiligenlevens bevatte. Ongeveer 40 procent van die didactisch bedoelde verhalen heeft een nachtelijke scène. Deze kan men onderverdelen in vijf hoofdsoorten: de nacht als startpunt, als moment van actie, als strijdtoneel, als keerpunt waarop de heilige geholpen wordt en als moment van ulthiem inzicht.

De situering in de nacht heeft meerdere redenen. De nacht is een intiem moment, waarop de heilige meer dan overdag op zichzelf is aangewezen. Door letterlijk licht in de duisternis te brengen, toont de heilige zijn/haar grote kracht. Bovendien zien heiligen vaak ook zelf het licht in een nachtelijk visioen. Zo bleek de nacht ook in heiligenlevens vaak het uur van de waarheid.

Voorkant van een bidprentje, uitgereikt bij de jaarlijkse begankenis in Vlierbeek. U ziet de abdijgebouwen en linksboven het beeld van Sint-Leonardus dat in de kerk te zien is. ©Heemkundige kring Vlierbeek

Meer bronnen over lokale heiligenverering

Deze bijdrage baseerde zich op één handschrift van het *Gulden Legende*, maar er zijn talrijke andere middeleeuwse heiligenlevens die het bestuderen meer dan waard zijn. De *Gulden Legende* bevat immers, zoals gezegd, enkel de meest bekende 'internationale' heiligen. Wie op zoek is naar middeleeuwse teksten over lokale heiligen als Godelieve van Gistel, Lutgardis van Tongeren of Amalberga van Geraardsbergen vindt een goed startpunt via de inventaris van de *Narrative Sources*, die Middelnederlandse en Latijnse bronnen bevat en verwijst naar edities (<http://www.narrative-sources.be/>). Lokale heiligenlevens zijn ook terug te vinden via de verzameling volksverhalen, die u kunt doorzoeken via <http://www.volksverhalenbank.be>.

Bij het bestuderen van lokaal vereerde heiligen in het algemeen en Sint-Leonardus in Vlierbeek in het bijzonder, kunnen nog heel wat andere bronnen betrokken worden. Hierbij een overzicht:

Iconografie: in de abdijkerk van Vlierbeek zijn twee afbeeldingen van Sint-Leonardus te zien: een beeld uit de zeventiende eeuw en een schilderij uit 1854 waarop hij een koningin in barensnood redt. Op zoek naar andere afbeeldingen kunt u terecht in erfgoeddatabanken als erfgoedinzicht.be en erfgoedplus.be. Zij bevatten veel objecten die een beeld geven van de lokale heiligenverering in Vlaanderen. Zo kan de heilige ook afgebeeld zijn op het zegel van een bepaalde parochie of gemeente, en ook die afbeelding kan informatie bevatten over de scènes die men belangrijk vond of de wijze waarop de heilige werd vereerd. Andere iconografische bronnen zijn de communie- en doodsprentjes, waarop lokale heiligen zijn afgebeeld, en de pelgrimstekens. Een synthese van dit religieuze erfgoed en de mogelijkheden ervan vindt u in de *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* (https://issuu.com/crc/doc/atlas_van_het_religieus_erfgoed).

In Vlierbeek organiseerde men vroeger een **jaarlijkse bedevaart** of begankenis voor Sint-Leonardus, waar men kon bidden voor zwakke kinderen en zwangere vrouwen. Processievaantjes en affiches getuigen nog van deze verering, net als verhalen die de oudere leden van de heemkundige kring hierover nog kunnen vertellen.

Het loont de moeite om ook voor uw lokale context eens na te gaan of er vroeger bedevaarten, processies of bijzondere vieringen werden georganiseerd waarbij relieken aan de gelovigen werden getoond. De *databank immaterieel erfgoed* bevat vele tradities die vandaag nog gelinkt zijn aan een heiligenverering, zoals de Sint-Dymphna verering in Geel, de Sint-Gummarusprocessie in Lier en de Sint-Maarten viering in Beveren-Waas.²⁵ De beeldbanken van de erfgoedcellen zijn een goed startpunt om op zoek te gaan naar foto's van processies en bedevaarten in het (nabije) verleden.

Om een beter idee te krijgen over hoe groot die lokale verering precies was kunt u ook de **parochiale rekeningen** bestuderen, net als affiches die dit gebeuren aankondigen. Ook de **ex voto's** die in sommige kerken nog bewaard gebleven zijn, geven een idee van het soort wensen die aan de heiligen werd voorgelegd. Het Kadoc bewaart archief bescheiden die informatie bevatten over het rijke roomse leven waar de heiligen een belangrijke rol in speelden.

De echtheid van relieken van Sint-Leonardus in Vlierbeek werd verschillende keren in vraag gesteld. Een bewijs van echtheid kon bij de bisschop worden aangevraagd en is bewaard gebleven.

Dergelijke **oorkonden** zijn vaak gestandaardiseerd, maar vertellen wel het verhaal van het belang dat de overheid hechtte aan reliekenverering.

25 <https://immaterieelerfgoed.be/>; Zie ook: <https://www.lecavzw.be/tradities/feesten/overzicht>. Een inventaris van de 380 processies in Vlaanderen en Brussel vindt u ook in www.odis.be.

Sint-Maarten zingen in Mechelen © Museum Hof van Busleyden, Mechelen

JOANNES HENRICUS

Sacri Romani Imperii Comes à Franckenberg & Schellendorf, Dei & Apostolicae Sedis Graud Archiepiscopus Mechliniensis, Primas Belgii, Ordinis sancti Stephani Regis Hungariae Crucis Majoris Eques, Sacrae Caesaris & Regiae Apostolicae Majestatis actualis Confiliarhus intimus, &c. &c.

Tenore praesentium notum facimus et attestamus, quod Nobis exhibita fuerint certa Reliquia Capitis sancti Leonardi, ab Illust. et Rev. Domino Mathia Storio Archiepiscopo Mechliniensis Praedecessore nostro die 25. Novembris 1616. Legitimè approbata, è quibus aliquam particulam desumpimus, quam Nos Hodie juxta praescriptam Sac. Conc. Tridentini Legitimè recognovimus et approbavimus, ac reverenter reponi et collocari fecimus in reliquiario argenteo figura ovata, crystallo ab anteriori parte ornato, quod reliquiarium filo serico rubet coloris debite colligari, et sigillo nostro minore in cera hispanica impresso affirmari jussimus: Perhibentes, ut praefata Reliquia S. Leonardi publicè fidelium Venerationi in Diocesi nostra exponi, nullatenus tamen exaltari possint. Datum Mechlinia in Palatio nostro Archiepiscopali die 9. Septembris. Anni 1770.

J. H. Maenen Vic. Grabs

De Mandato Excellentiae Suae

Melchior Antonius Leloe (en es secret)

Oorkonde uit 1770 die de echtheid van het reliek van de H. Leonardus uit Vlierbeek bevestigt ©Heemkundige kring Vlierbeek

In sommige gevallen leven er nog **lokale verhalen en legendes** aangaande de wonderen die de heilige heeft verricht. Deze zijn ook een goede bron om de betekenis van de heilige voor een lokale gemeenschap te achterhalen. Kronieken, dagboeken en kranten kunnen informatie bevatten over bijzondere gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld diefstal van een heiligenbeeld of bijzondere verering van de heilige.

De **lokale naamkunde** verwijst vaak naar de verering van de heilige. Denk daarbij uiteraard aan de parochiekerk, maar ook aan allerlei verenigingen en lokale handelaars die naar een heilige verwijzen. Harmonies en fanfares bijvoorbeeld heten vaak Sint-Cecilia en vieren ook nog jaarlijks een Ceciliafeest in november.

Beredeneerde bibliografie

De zoektocht naar de achtergronden en de legende over een bepaalde heilige, start op www.heiligen.net. Hier kunt u de heiligen makkelijk tergvinden en de samenstellers verwijzen ook naar de verhalen uit de *Legenda Aurea*. Andere gegevens over verering en verdere legendevorming vindt u op de volgende websites: <http://www.meertens.knaw.nl/beschermheiligen/>; www.verhalenbank.nl;

De volgende algemene naslagwerken zijn bijzonder nuttig bij de verdere studie van de heiligen in Vlaanderen: A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sanctus: meer dan 500 heiligen herkennen* (Leuven 2004); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sancti: nog meer heiligen herkennen* (Leuven 2004); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen* (Leuven 2005); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Beschermheiligen in de Lage Landen* (Leuven 2006); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sanctorum: heiligen herkennen* (Leuven 2007); C. Jöckle, *Heiligen van alle tijden: levens, legenden, iconografie* (Gooi en Sticht, 1995); H. Geybels, *Heiligen en tradities in Vlaanderen: lente & zomer* (Leuven 2017); H. Geybels, *Heiligen en tradities in Vlaanderen: herfst & winter* (Leuven 2018).

Recente studies over heiligenlevens in de Zuidelijke Nederlanden: W. Verbeke, 'La littérature hagiographique en moyen néerlandais (vers 1170–1550): Les légendes rimées' en V. Vermassen, 'Latin hagiography in the Dutch-speaking parts of the Southern Low Countries (1350–1550)' beide publicaties in: M. Goullet (red.), *Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550* (7, 2017)

Algemene basiswerken voor de geschiedenis van de hagiografie en de heiligen zijn: R. Aigrain *L'hagiographie: ses sources, ses méthodes, son histoire* (Brussel 2000); A. Vauchez, *Saints, prophètes et visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Age* (Parijs 1999); A. Angenendt, *Heilige und Reliquien: die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München 1994); D. Hacke, 'Saints as cultural history', in: M. Calaresu, F. De Vivo, Filippo, J.P. Rubiés, (red.), *Exploring cultural history: essays in honour of Peter Burke* (Ashgate, 2010); G. Philippart, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques* (Turnhout 1977).

Een recente studie over de betekenis van relieken in religieuze tradities is: Inge Schriemer (red.), *Relieken* (Zwolle 2018). Voor een kritische blik op de heiligenlevens en de keerzijde van hun 'heldendaden': C. Nicey, *Eeuwen van duisternis. De christelijke vernietiging van de klassieke cultuur* (Amsterdam 2017).

Biografie

Jacqueline van Leeuwen (1975) is lid van de Heemkundige kring Vlierbeek. Zij is doctor in de geschiedenis, met als specialisatie laat-middeleeuwse stadscultuur. Ze werkt bij FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed als adviseur vorming en organisatieontwikkeling. In haar vrije tijd ontwikkelt ze vertelwandelingen die middeleeuwse heiligenlevens voor een hedendaags publiek ten gehore brengen. De jaarlijkse Sint-Maartenswandeling in Kessel-Lo en de Leonarduswandeling voor de Heemkundige kring Vlierbeek zijn daarvan recente voorbeelden.